

Mirosława Świtala-Cheda, Jacek Cheda (Łódź, Polska)

OVERVIEW OF THE EVOLUTION OF NAMES POLISH IN THE HISTORY OF LANGUAGE AND THE LAW

The article is a brief overview of the development of Polish names from the legal and linguistic perspective. From a legal point of view institution of name has been characterized, the stabilization process of name in a variety of groups has been shown. Author also points causes and significance of this phenomenon and pointed to the limitations on the choice and change the name of the first attempts to codify and in present names. Author discussed also the first registration and identification documents of people. Linguistic aspect is the characterization of the concept and the term of name and a brief semantic and structural characteristics of the name.

ZARYS EWOLUCJI NAZWISKA POLSKIEGO W HISTORII JĘZYKA I PRAWA

Wstęp

Nazwisko podobnie jak imię, przezwisko czy przydomek jest jednym z elementów polskiego systemu antroponimicznego. Wraz z imieniem służy do urzędowej identyfikacji człowieka i podlega ochronie prawnej. Proces kształtowania się nazwiska polskiego był procesem długotrwałym, trwającym kilka wieków i obejmuje ogromny materiał dokumentacyjny i onimiczny. W artykule zatem przedstawiony zostanie krótki zarys kształtowania się nazwiska z perspektywy prawnej i językoznawczej. Z prawnego punktu widzenia scharakteryzowano instytucję nazwiska, proces jego stabilizacji w różnych grupach społecznych, przyczyny i znaczenie tego zjawiska, wskazano na ograniczenia co do wyboru i zmiany nazwiska w pierwszych próbach kodyfikacji nazwisk i współcześnie.

Omówiono też pierwsze dokumenty ewidencyjne oraz identyfikujące ludzi, w których odnotowywano nazwisko. Aspekt językowy artykułu polega na scharakteryzowaniu samego pojęcia i terminu nazwisko oraz na krótkiej, ogólnej charakterystyce semantyczno-strukturalnej nazwiska.

Pojęcie nazwisko w języku i prawie

W *Słowniku Języka Polskiego* pod red. M. Szymczaka nazwisko definiowane jest jako: „nazwa rodowa, wspólne dla całej rodziny miano, które dzieci zazwyczaj biorą po ojcu, a żona po mężu” (1995: 292, t. II). W *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego* (1993) dodatkowo podkreśla się, że nazwisko wraz z imieniem służy do identyfikacji osób. Prześledzenie jednakże historii znaczeń wyrazu *nazwisko* na podstawie dostępnych słowników i dokumentów dowodzi odmiennego znaczenia tego pojęcia kiedyś. Po raz pierwszy wyraz nazwisko został zanotowany w XVI w., tyle że w odmiennym, niż dziś znaczeniu: ‘nazwa rzeczy, istoty, nie będąca nazwą własną’ (Mayenowa 1966–1994). Zatem pierwotnie był on wyrazem pospolitym. Jednakże już w tzw. *Słowniku Wileńskim* (1861) wyraz nazwisko pojawia się w znaczeniu ‘przezvisko, imię, nazwa familii’. Z definicji tej jednoznacznie wynika rodzinny charakter nazwiska oraz, że pierwotnie imię i przezvisko były synonimami pojęcia *nazwisko*. Jednakże w słowniku tym nazwisko w znaczeniu ogólnym jest też synonimem słowa *nazwanie*. Fakt, że w okresie od XII do połowy XIX w. nie istniał termin *nazwisko* o dzisiejszym znaczeniu, nie dowodzi, że nie istniało pojęcie *nazwiska* jako nazwy dla całej rodziny, występującej obok imienia. Według Z. Kalety obecność pojęcia nazwisko jest już poświadczona w XV w., tyle że nazwisko po prostu wyrażano poprzez inny wyraz – imię (1998: 19).

W przepisach legislacyjnych dotyczących nazwisk obowiązujących współcześnie nie podaje się wprost definicji nazwiska. Określa się tylko jego cechy, zasady zmiany i ochrony. Podstawą są tu: ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. – *Kodeks cywilny* (Dz. U. Nr 16 poz. 93 z późniejszymi zmianami), ustawa z dnia 30 czerwca 2004 r. Prawo o aktach stanu cywilnego (tekst jednolity Dz. U. z 2004 r. nr 161, poz. 1688), ustawa z dnia 25.02.1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (tekst jednolity Dz. U. Nr 9, poz. 59 z późniejszymi zmianami), ustawa z dnia 17 października

2008 r. o zmianie imienia i nazwiska (Dz. U. z 2008 r. Nr 220, poz. 1414). Do elementów charakteryzujących prawnie nazwisko należą:

1. dziedziczenie nazwiska – co do zasady nazwisko przechodzi na dzieci;

2. obowiązek posiadania nazwiska – każdy obywatel Polski zobowiązany jest do posiadania nazwiska;

3. powszechność nazwiska – oznacza, że każdy mieszkaniec Polski posiada nazwisko, dzieciom nieznanym rodziców nazwisko nadaje sąd opiekuńczy na podstawie przepisów (ustawa z dnia 25.02.1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy, tekst jednolity Dz. U. Nr 9, poz. 59 z późniejszymi zmianami);

4. niezmienność nazwiska – zmiana nazwiska może nastąpić wyłącznie na zasadach określonych w przepisach prawa i tylko na podstawie decyzji właściwego organu administracji.

Proces kształtowania się nazwiska w dziejach języka polskiego

Pierwotny, polski system antroponimiczny, odziedziczony jeszcze z epoki prasłowiańskiej był jednonazwowy. Takich danych dostarczają najstarsze polskie zabytki piśmiennictwa między innymi Bulla gnieźnieńska z 1136 r., gdzie znajdziemy fragmenty z nazwami osobowymi, np. „...*Ćmina z bratem, Piskla, Maruszek... Rusota z synami i braćmi...*”. Jednakże już w XII w., a coraz częściej w XIII w., obok nazw osobowych, w celu dokładniejszej identyfikacji pojawiły deskrypcje, w których zawarte były informacje typu: czyim był synem lub bratem, gdzie mieszkał lub co robił, np. *Boguchwał i Bielec synowie Kuczka z synami, Przedbor z Mazowsza, Paweł koniuszy, Tomasz syn Pietrka z Wrocławia, Jaszek z Grabowa*. W XIII w. zaczynają się też pojawiać określenia nie tylko o charakterze deskrypcyjnym, np. patronimika typu *Pietrzyc* (czyli syn Piotra) czy *Floryjan Szawłowic*. Zatem obok imienia pojawia się drugi dodatkowy element antroponimiczny, czyli następuje powolne przejście od systemu jednonazwowego do dwunazwowego. Pierwszy człon antroponimiczny zwykle jest imieniem chrześcijańskim, ewentualnie słowiańskim, natomiast coraz rzadziej w tej funkcji występuje apelatyw. W XVI w. utrwała się system dwunazwowy, ale obok niego nadal pojawiają się dodatkowe określenia, np. *Petrus Peczolt z Gliwic, Jan Opolski piwowar*.

Jako drugie określenie zaczyna się upowszechniać odmiejscowy przymiotnik na -ski, -owski, np. *Świętopelk Garbowski* (z Garbowa), szczególnie wśród szlachty, gdzie miało ono posesywny charakter. Nie znaczy to jednak, że był to typ nazwisk charakterystyczny tylko dla tego stanu. Obok niego nadal notowane są określenia w postaci wyrażenia przymiokowego, np. *Jan z Koszyczek*, szczególnie wśród mieszczaństwa, gdzie ten typ antroponuimu występował nawet w XVI w. Kolejne wieki, aż po XVIII w., a może nawet XIX, przynoszą upowszechnianie się systemu dwunazwowego. Najszybciej upowszechnił się on wśród szlachty, a następnie mieszczaństwa (w XVIII w. w obu tych stanach jest on już utrwalony), najpóźniej wśród chłopstwa, chociaż już XV w. odnotowywane są dwunazwowe określenia typu *Jan Chlebek* (1400) czy *Michał Brudnia* (1436). Ważnym elementem w procesie ewolucji nazwiska było zjawisko przechodzenia nazwiska z ojca na syna, szczególnie w przypadku nazwisk przymiotnikowych odmiejscowych. Proces dziedziczenia nazwiska podobnie jak sama ewolucja nazwiska trwał równie długo i dopiero w XIX w. stał się wymogiem prawnym. Trudno wskazać od jakiego momentu nazwisko w Polsce stało się dziedziczne¹ (Rymut 1998). Łatwiej jest wskazać na moment przejścia od prawa zwyczajowego do prawa stanowionego w przypadku obligatoryjności nazwiska. Z. Kaleta w książce *Historia nazwiska polskiego* (2007: 314, 348, 366) przytacza zapisy w dokumentach potwierdzające fakt dziedziczenia nazwiska w różnych stanach społecznych już w drugiej połowie XIV w.

Struktura nazwisk

Zasób nazwisk według danych z 1990 r. wynosi ponad 400 tys. jednostek językowych (Rymut 1993). Ilość tych nazwisk może wynikać z występowania różnych wariantów graficznych i fonetycznych tego samego nazwiska, np. oprócz nazwiska *Gołąb* mamy *Golab*, *Gołęb*, *Holup* itp., ewentualnie różnych wariantów słowotwórczych, np. *Jurecki*, *Jurczyński*, *Jurczak* itp. Genetycznie nazwiska polskie mogą pochodzić od innych nazw własnych, np. imion *Adamiec*, *Stachowicz*; nazw miejscowych, np. *Sandomierski*, *Poleski*; nazw etnicznych, np. *Niemiec*, *Rusin* lub apelatywów (najczęściej od rzeczowników i przymiotników), np. *Chudy*, *Kowalski*. W przypadku nazwisk szlacheckich mogą one pochodzić od nazw herbowych, zawołań bojowych, np. *Lubicz*, *Nałęcz*. W kla-

syfikacjach nazwisk uwzględnia się zarówno semantyczne, jak i strukturalne kryteria. Klasyfikacja nazwisk przedstawia się różnie w propozycjach onomastów polskich. Pierwsza propozycja W. Taszyckiego (1924) opierała się na kryterium pochodzenia: 1) od dawnych imion i form od nich utworzonych, np. *Chaliborski, Radziwoj*; 2) nazwy od właściwości wewnętrznych lub zewnętrznych, np. *Gruby, Mądraliński*; 3) od miejsca pochodzenia albo zamieszkania, np. *Sieradzki*; 4) od wykonywanego zawodu, np. *Kowal, Sitarz*. Kolejne modele albo wzbogacały klasyfikację pochodzenia nazwisk (Bubak 1986), albo skupiały się na strukturze nazwiska. S. Rospond (1965) podzielił nazwiska na: 1) prymarne (niederywowane), 2) sekundarne (derywowane), 3) composita. Nazwiska prymarne podzielone są na: apelatywne, np. *Dobry, Kowal*, (wydzielono w nich 16 grup znaczeniowych) i imienne, np. *Adam, Stach*. Nazwiska sekundarne dzielą się na: utworzone od imion, np. *Jankowski, Staszek²*; od apelatywów, np. *Grabowski, Młynarski*; patronimiczne, np. *Adamiak, Piotrowicz*; topograficzne, np. *Płocki, Pomorski*. Do compositów zaliczono złożenia, np. *Małolepszy*; zrosty, np. *Liczykrupa, zestawienia, np. Skoczylas*. Propozycja Z. Kalety (1983) ma także strukturalistyczne podstawy, z tym że, uwypukla podział nazwisk na struktury właściwe tylko nazwiskom, nieprzeniesione (nazwiska prymarne) i struktury przeniesione (nazwiska translokacyjne, sekundarne), czyli gotowe jednostki leksykalne przeniesione z jednej płaszczyzny do drugiej.

Proces kształtowania się nazwiska w prawie

Jak wspomniano wcześniej, nazwiska powstały w czasie wielowiekowej ewolucji w okresie od XII do XVIII w. Pierwsze sposoby identyfikacji człowieka i jego rodziny miały charakter nieformalny, czyli nie objęte przepisami prawnymi, u ich podstaw leżała potrzeba identyfikacji w grupie społecznej lub „konieczność” (nie obowiązek prawny) identyfikacji osób uczestniczących w obrocie prawnym. Przy czym ze względu na zmienność określeń identyfikujących człowieka w obrocie prawnym kładziono nacisk nie na stałość indywidualizującego oznaczenia, lecz na jego zdolność do aktualnej identyfikacji. Przypuszcza się, że taka potrzeba zaistniała najpierw u bogatych kupców, prowadzących rozległe interesy, a dopiero potem u bogatszej szlachty, później u uboższej szlachty i

mieszczanstwa, a najpóźniej wśród chłopów, proletariatu miejskiego czy Żydów (Grzybowski 1957: 491–496). Ustalenie się obowiązku i prawa posiadania nazwiska (czyli instytucji nazwiska) wśród szlachty P. Dąbkowski określa na pierwszą połowę XVI w. (Dąbkowski 1910: 96–98). Innego zdania jest S. Grzybowski (1957: 499), który uważa, że nastąpiło to dopiero w ostatniej ćwierci XVI w. Źródłem powstania nazwiska upatruje się w praktyce wewnątrz mniejszej lub większej grupy społecznej, stosowanej stale i powszechnie. Zatem używanie nazwisk oraz korzystanie z nazwiska dla wskazania określonej osoby jest zwyczajem społecznym (Grzybowski 1957: 485). Aby zrozumieć istotę tak pojmowanego nazwiska, trzeba poznać sposób funkcjonowania społeczeństwa feudalnego, które opierało się na tzw. prawie zwyczajowym. Prawo zwyczajowe oparte jest na dwóch głównych zasadach. Po pierwsze na długotrwałym, faktycznym zwyczaju postępowania w pewien sposób (*longaevus usus*, diuturna consuetudo), po drugie na powszechnie panującym przekonaniu, że ten sposób postępowania obowiązuje, że mamy do czynienia z normami prawnymi (*opinio necessitatis*) (Dniestrzyński 1904). Do kodyfikacji prawa prywatnego w I Rzeczypospolitej nie doszło ze względu na opór szlachty, która obawiała się wzmocnienia władzy króla. Wraz z rozpoczęciem obrad Sejmu Czteroletniego pojawił się plan skodyfikowania obowiązującego prawa, potocznie nazwano go *Kodeksem Stanisława Augusta*, ale pozostał on tylko w planie projektu. Według tego projektu obowiązek posiadania stałych, niezmiennych nazwisk przechodzących na potomstwo wprowadzano dla wszystkich stanów, również Żydów (Gumplowicz 1875: 45). Drugi kodeks opracowany przez Andrzeja Zamoyskiego jest wprawdzie dziełem ukończonym, ale nigdy nie stał się obowiązującym prawem. Według tego kodeksu obowiązek posiadania nazwiska nie dotyczył Żydów. Zatem u schyłku XVIII w. można już mówić o wykształceniu się prawnej koncepcji nazwiska, ale nadal nie o nazwisku jako instytucji we wszystkich stanach, wyjątek stanowił stan szlachecki. (Grzybowski 1957: 503, 504)

Zasadę powszechności i obowiązku nazwiska we wszystkich stanach w Polsce realnie wprowadziły dopiero państwa zaborcze (Austria: patent Józefa II z 23 lipca 1787; patent Franciszka I z dnia 21 lutego 1805 r.; Prusy: edykty królewskie z 1796, 1797, 1812, Rosja: postanowienie

księcia namiestnika z 27 marca 1821 r.). Jednakże nie na podstawie ogólnej zasady, ale jako wynik szeroko zakrojonej jednorazowej akcji nadania nazwisk i wprowadzenia rejestrów, mających zapobiec samowolnym zmianom nazwisk i imion. Ustalenie ścisłych przepisów w tym zakresie zostało zakończone w zasadzie w zaborze pruskim w 1875 r., rosyjskim 1926, a w austriackim 1928 r. Dotyczyły one również strony graficznej nazwisk. Chociaż pierwszymi dokumentami w Polsce, w których ustalano brzmienie nazwiska były indygenaty i nobilitacje z XVII w. oraz metryki kościelne. (Grzybowski 1957: 501, 506, 507, 514).

Zarówno w okresie dwudziestolecia międzywojennego, po zakończeniu wojny, jak i obecnie nazwisko jest elementem identyfikującym człowieka i nikt nie neguje potrzeby posiadania nazwisk przez obywateli.

Zmiana nazwiska dawniej i dziś

W proponowanych przepisach dotyczących nazwisk Kodeks Zamoyskiego uwzględniał zmianę nazwiska w przypadku kobiet po zawarciu małżeństwa, chyba że kobieta poślubiona była potajemnie, wtedy nosiła swoje nazwisko (Bystroń 1936: 92) oraz w przypadku przysposobienia (adopcji). Dopuszczalna była zmiana nazwiska w przypadku nobilitacji lub przyjęcia chrztu, ale wybór nazwiska nie był dowolny (Grzybowski 1957: 503). Podobnie jest współcześnie. Jeśli ktoś chce zmienić nazwisko na nazwisko znane, np. w nauce, sztuce, polityce itp., to jest to możliwe tylko wtedy, gdy ma on członków rodziny noszących takie nazwisko lub pod tym nazwiskiem jest przez dłuższy czas znany. (Wierzbowski 2011: 632)

W okresie międzywojennym podstawowym aktem prawnym normującym administracyjnoprawną zmianę nazwiska była ustawa z dnia 25 października 1919 r. w przedmiocie zmiany nazwiska (Dz. U. Nr 88, poz. 478 z późniejszymi zmianami). Zgodnie z jej lakonicznymi przepisami zmiana nazwiska (odnosząca się tylko do obywatela Rzeczypospolitej) wymagała zezwolenia wydawanego – w granicach dyskrecjonalnej kompetencji – przez ministra spraw wewnętrznych (Stahl 2005: 75). Na uwagę zasługuje fakt, że podstawą do zmiany nazwiska nie mogło być jego niepolskie brzmienie. Taki zapis uniemożliwiał wielu Polakom

powrót do nazwisk polskich, co stało się jedną z głównych przyczyn negacji zapisów ustawy.

Po zakończeniu II wojny światowej sytuacja w zakresie nazwisk na terenie państwa polskiego była szczególnie skomplikowana. Niezbędne było bowiem uregulowanie sytuacji osób, które w związku z prześladowaniami przybrały nazwiska ochronne, jak i tych osób, które zyskały sobie szczególnie uznanie, działając w konspiracji pod nazwiskami przybranymi. Uregulowanie tych spraw nastąpiło dekretem z 1945 r., który był wielokrotnie zmieniany. Rozwiązanie tych spraw, jako zagadnienia masowego, spowodowało zmianę tego ustawodawstwa o typie przejściowym (Starościk 1978: 532–533). W obowiązującym stanie prawnym kwestie dotyczące zmiany nazwisk (oraz imion) regulują przepisy ustawy z dnia 17 października 2008 r. o zmianie imienia i nazwiska (Dz. U. z 2008 r. Nr 220, poz. 1414), która obowiązuje od dnia 13 czerwca 2009 r. W rozumieniu ustawy zmiana nazwiska oznacza zmianę na inne nazwisko, zmianę pisowni nazwiska lub zmianę nazwiska ze względu na formę właściwą dla rodzaju żeńskiego lub męskiego. O zmianę nazwiska może ubiegać się:

- obywatel polski;
- cudzoziemiec nie posiadający obywatelstwa żadnego państwa, o ile posiada w Rzeczypospolitej Polskiej miejsce pobytu stałego;
- cudzoziemiec, który uzyskał w Rzeczypospolitej Polskiej status uchodźcy i który wykaże szczególnie ważne powody związane z zagrożeniem jego prawa do życia, zdrowia, wolności lub bezpieczeństwa osobistego.

Zmiany nazwiska można dokonać wyłącznie z ważnych powodów. Ustawa nie określa wyraźnie, co rozumie przez ważne powody. Zawiera jednak wskazanie, że w szczególności ważne powody zachodzą, jeżeli zmiana dotyczy:

- nazwiska ośmieszającego albo nielicującego z godnością człowieka;
- nazwisko, które zostało bezprawnie zmienione;
- nazwisko noszone zgodnie z przepisami prawa państwa, którego obywatelstwo również się posiada (dot. cudzoziemców, którzy uzyskali w RP status uchodźcy).

Wskazany powyżej katalog powodów zmiany nazwiska jest katalogiem otwartym, co oznacza, że nie są to jedyne powody uzasadniające wnioski o zmianę nazwiska. Nazwisko może składać się najwyżej z dwóch części (członów). Należy również pamiętać, że zmiana nazwiska może dotyczyć nazwiska noszonego aktualnie lub nazwiska rodowego (Wierzbowski 2011: 632).

Dokumenty ewidencyjne i tożsamości

Równie ciekawa, jak ustalanie się nazwiska, jest historia dokumentów ewidencyjnych oraz identyfikujących konkretną osobę, w których zapisywano między innymi nazwisko i imię. Na początku nie istniały osobne, państwowe urzędy ewidencyjne, pierwszych rejestracji chrztu czy śmierci dokonywali duchowni katolicy. Pod koniec XVI w. kościół rzymskokatolicki wprowadził na podstawie uchwał podjętych na soborze trydenckim (1545–1563) obowiązek prowadzenia ksiąg metrykalnych, początkowo chrztów i ślubów, potem też zgonów. Później podobne księgi zaczęły prowadzić inne wyznania. Dopiero w 1764 r. warszawski sejm konwokacyjny nadał metrykom formalny charakter ksiąg publicznych. Początkowo w księgach metrykalnych znajdowały się raczej wpisy dotyczące szlachty i mieszczaństwa, gdzie obok imienia, nazwiska, daty chrztu (niekoniecznie urodzin), zgonu czy ślubu, pojawiały się też szczegółowe informacje, np. dotyczące miejsca zamieszkania, przyczyny śmierci itp. Niewiele tam informacji o rodzinach chłopskich, ponieważ ich nazwiska stały się powszechnie dziedziczne dopiero w XIX w. Wpisy zawierały jedynie imiona oraz (ewentualnie) nazwę zawodu.

Tendencja do prowadzenia osobnej, świeckiej rejestracji pojawiła się od końca XVIII w. Początkowo proboszczowie parafii stali się urzędnikami stanu cywilnego (w zaborze austriackim od 1782 r., w pruskim od 1794 r., w rosyjskim oficjalnie od 1825 r.). W Polsce dopiero w XIX w. powstały obecne dzisiaj “urzędy stanu cywilnego”, konkretnie na ziemiach zaboru pruskiego w 1874 r. Urzędnikami stanu cywilnego byli burmistrzowie lub wójtowie. Przedmiotem rejestracji były trzy rodzaje zdarzeń: urodzenia, śluby i zgony. Każdy urząd prowadził równoległe dwa rejestry: rejestr główny (unikat, pozostawiany w siedzibie urzędu) i rejestr poboczny (duplikat, corocznie przekazywany do sądu

obwodowego). W dwudziestoleciu międzywojennym zachowano systemy z poszczególnych dawnych państw zaborczych. Dopiero w dekret z 25 września 1945 r. wprowadził państwową, powszechną i jednolitą dla całego kraju świecką rejestrację stanu cywilnego. Podczas II wojny światowej na obszarze okupacji niemieckiej wprowadzono świecki system niemiecki dla ziem wcielonych do III Rzeszy, a na terenie tzw. Generalnego Gubernatorstwa stosowano świecką rejestrację stanu cywilnego dla obywateli niemieckich, zaś starą „tradycyjną” dla Polaków. Na obszarach zagarniętych przez ZSRR usiłowano wprowadzać świeckie zasady rejestracji stanu cywilnego z 1917 r., wytworzone w dobie tzw. „Rewolucji Październikowej” (www.susc.pl/.../historia-rejestracji-stanucywilnego, dostęp z dnia 27.07.2012., Laszuk 1998).

Pierwsza książka o charakterze instruktażowym, dotycząca ewidencji ludności, autorstwa Damazego Dzierożyńskiego pt. „Instrukcja dokładna o urzędnikach stanu cywilnego” ukazała się w Warszawie w 1813 r.

Na podstawie danych z urzędu stanu cywilnego bądź kościelnych ksiąg metrykalnych można wystawić metrykę, w której obok imienia i nazwiska oraz daty urodzenia znajdują się też inne dane, w zależności czy jest to metryka urodzenia – państwowa, czy metryka chrztu czy metryka urodzenia i chrztu – kościelna. W przedwojennej Polsce metryki (a właściwie ich odpisy) były w zasadzie jedynymi dokumentami poświadczającymi tożsamość człowieka (w przypadku szlachty mogły to być indygenaty i nobilitacje). Wprawdzie po I wojnie światowej, w latach dwudziestych i na początku lat trzydziestych, ludzi identyfikowano na podstawie dokumentu o nazwie *dowód osobisty* (w środku dokumentu nazywany był już paszportem), ale był to dokument pełniący rolę dzisiejszego paszportu, czyli dokument niezbędny do podróży zagranicznych. Wykorzystywano go także w kraju jako dokument meldunkowy i stemplowano tam pobyty czasowe. Dopiero rozporządzeniem Prezydenta RP z 16 marca 1928 r. wprowadzono w Polsce dowód osobisty jako krajowy dokument tożsamości. Wystawiany był na żądanie zainteresowanym osobom za opłatą 60 groszy i nie był obowiązkowy. (http://pl.wikipedia.org/wiki/Dow%C3%B3d_osobisty_w_Polsce, dostęp z dnia 20.08.2012 r.)

Obowiązek legitymowania się w postaci kenkarty (karta rozpoznawcza) wprowadził okupant w czasie II wojny światowej. Na mocy zarządzenia Hansa Franka z 13 czerwca 1941 r. każdy nie-niemiecki obywatel Generalnej Guberni, który skończył 15 lat, musiał posiadać kennkartę (<http://www.sztetl.org.pl/pl/term/427>, kennkarta/ dostęp z 28.08.2012).

Po zakończeniu wojny obowiązek posiadania dowodu utrzymano. Jednak w sposób kompleksowy kwestie dotyczące ewidencji ludności uregulowane zostały dopiero na mocy przepisów ustawy z dnia 10 kwietnia 1974 r. o ewidencji ludności i dowodach osobistych. Za dokumenty stwierdzające tożsamość uznano: dowody osobiste (dla obywateli polskich, którzy ukończyli 18 lat), tymczasowe dowody osobiste (dla obywateli polskich w wieku lat 16–18), tymczasowe zaświadczenia tożsamości (dla osób, których obywatelstwo polskie nie zostało stwierdzone). W obecnym brzmieniu ustawa określa obowiązek posiadania dowodu osobistego dla osób, które ukończyły 18 lat (wyjątkowo 15 lat). Natomiast mogą uzyskać dowód osobisty osoby, które ukończyły 13 lat (na wniosek rodziców lub opiekunów). Dawniej dowód na czas nieoznaczony, obecnie na okres 10 lat, przy czym dla osób które nie ukończyły 18 lat okres ten wynosi 5 lat (Wierzbowski 2011: 637). Obecnie w dowodzie osobistym umieszcza się: imię, nazwisko, imiona rodziców, datę i miejsce urodzenia, adres zameldowania, płeć, wzrost, kolor oczu, nazwę organu wydającego dowód, numer pesel oraz serię i numer dowodu osobistego. W dalszym ciągu system ewidencji przewiduje instytucję obowiązku meldunkowego. Jednak zmieniająca się sytuacja społeczno-gospodarcza i polityczna spowodowały, że przemodelowaniu musiał ulec system ewidencji ludności. Proces zmian trwał wiele lat, a uwieńczony został uchwaleniem dwóch ustaw: ustawy z dnia 24 września 2010 r. o ewidencji ludności (Dz. U. Nr 217, poz. 1427) oraz ustawy z dnia 6 sierpnia 2010 r. o dowodach osobistych (Dz. U. Nr 167, poz. 1131). Tym samym oddzielono obowiązek meldunkowy od obowiązku posiadania dowodu osobistego. Złożoność problemu przebudowy systemu ewidencji ludności powoduje, że wejście w życie wyżej wymienionych ustaw zostało wyznaczone na 2013 r., co nie zmienia faktu, że termin ten może jeszcze ulec zmianie poprzez wydłużenie *vacatio legis* dla tych ustaw.

Ciekawostki antroponimiczne

Wielkie kodyfikacje prawa cywilnego w Polsce w czasie zaborów (Kodeks Napoleona z 1804 r., kodeks austriacki z 1810, kodeks niemiecki z 1896) dążyły do ograniczenia lub wyeliminowania dawnego polskiego prawa zwyczajowego. Zaborcze władze walczyły nie tylko z prawem zwyczajowym, ale też językowymi tradycjami nazewniczymi w zakresie nazwisk. Mianowicie wprowadziły zakaz używania końcówek nazwisk żon *-owa, -ina, -ska, -a* oraz córek *-ówna, -anka, -ska, -a*, które w polskim języku odnotowywane są dokumentach średniowiecznych³ (Kaleta 1998: 111). Dopiero władze polskie ustawą z 1 sierpnia 1919 r. zniosły ten zakaz. Motywacją do przywrócenia tych nazwisk było przekonanie, że likwidacja ich przez zaborców była niekorzystna dla narodowości polskiej. Regionalne urzędy wojewódzkie w okresie międzywojennym wręcz nakazywały używanie tego typu form żeńskich nazwisk i w okólnikach podawały reguły ich tworzenia (Litwin 1932: 24).

Nazwiska zakończone na *-owa* czy *-ina* wywodziły się historycznie z przymiotników dzierżawczych i były tworzone od osobowych nazw własnych lub rzeczowników osobowych, np. *Świętosławowa dziewczka*, wyrażały pewną przynależność (Kaleta 1998b: 112). Kobieta w średniowieczu była prawnie i finansowo zależna od męża lub ojca. Być może stąd częściowo wynika niechęć młodych kobiet do tego rodzaju formy nazwiska. Współczesna kobieta jest niezależna, jej status społeczny nie jest warunkowany jej stanem cywilnym. Form tych używa się nadal w gwarach lub u osób starszych, ale większość rozumie ich znaczenie, natomiast gorzej jest z poprawnością w ich tworzeniu. Na zanik tych form, szczególnie z formantem *-ina*, może mieć wpływ coraz większa niechęć Polaków do oboczności wewnątrz tematu. Niektórzy nie dostrzegają związku między nazwiskiem męża *Pelka* i jego żony *Pelczyny*. Z drugiej strony osoby, które zachowują formy nazwisk na *-owa, -ina* czasami mają problemy w urzędach i zmuszane są do zmiany zaadresowanej koperty czy podpisu. Stąd też częste pytania do poradni językowych, jakich form używać. W niektórych środowiskach np. artystycznych (*Zajacówna* – mimo, że mężatka), naukowych (*Klemensiewiczówna*) można mówić o pewnej modzie na ten typ nazwisk. Z kolei wśród uczniów jest

to forma przezwiskowa tworzona czasami od nazwiska lub apelatywu (*Balcerkowa* lub *Geografowa*).

Obok nazwisk z *-owa* czy *-ina* w staropolszczyźnie notowano też nazwiska kobiet-szlachcianek na *-ska*, tworzone od form męskich na *-ski*, np. *Śmigielska* od *Śmigielski*. (Kaleta 2007: 340). W tym okresie było to niemal jednoznaczne z przynależnością do stanu szlacheckiego, ponieważ męskie nazwiska na *-ski* miały charakter przydawkowy, dzierżawczy i tworzone były od nazwy wsi należącej do szlachcica. Później formy na *-ski* zdemokratyzowały się, ponieważ przybierali taką formę nazwiska również mieszczanie i chłopci. Natomiast w prawie polskim nigdy nie zabezpieczono przepisami wyłączności nazwisk na *-ski* dla stanu szlacheckiego (we Francji i Niemczech tak, nazwiska z *de* i *von*), chociaż taką próbę podjął Walery Nekanda Trepko. W swojej propozycji konstytucji (około 1640 r.), chciał gardłem karać tych, którzy przybierali nazwisko na *-ski*, nie będąc szlachcicami (Matuszewski 1975: 106-109). Wracając do nazwisk kobiet warto zauważyć, że zdarzały się wypadki, że kobieta, zwykle wdowa nosiła inne nazwisko niż mąż, mogło to być nazwisko rodowe lub nazwisko poprzedniego męża (Kaleta 2007: 340, 346).

Współczesnemu człowiekowi chyba trudno byłoby sobie wyobrazić sytuację, w której identyfikowany byłby tylko po imieniu, nie miałby dowodu osobistego czy upragnionego w czasach PRL-u paszportu. Co więcej nie mógłby zaistnieć we współczesnym świecie bez dokumentów poświadczających jego tożsamość. A przecież jeszcze około 150 lat temu nie było jeszcze powszechnego obowiązku posiadania nazwiska. Z przedstawionego wyżej zarysu widzimy, że proces kształtowania się i stabilizacji nazwiska w Polsce był okresem długotrwałym i różnie przebiegających w różnych stanach społecznych.

BIBLIOGRAFIA

- Bubak 1986:** J. Bubak, *Proces kształtowania się polskiego nazwiska mieszczańskiego i chłopskiego*, Kraków, 1986.
- Bystroń 1936:** J. Bystroń, *Nazwiska polskie*, Lwów – Warszawa, 1936.
- Cagara 1978:** J. Cagara, *Imię i nazwisko w prawie polskim*, Nowe prawo, t. 34, z. 3, Warszawa, 1978.

- Dąbkowski 1910:** P. Dąbkowski, *Prawo prywatne polskie*, t. 1, Lwów 1910, t. 2, Lwów, 1911.
- Dniestrzyński 1904:** S. Dniestrzyński, *O istocie prawa zwyczajowego*, Przegląd Prawa i Administracji, 1904.
- Dzierożyński 1813:** D. Dzierożyński, *Instrukcja dokładna o urzędnikach stanu cywilnego*, Warszawa, 1813.
- Grzybowski 1957:** S. Grzybowski, *Nazwisko i jego stałość w dawnym prawie polskim*, Onomastica, Rocznik III, 1957.
- Gumplowicz 1875:** L. Gumplowicz, *Stanisława Augusta projekt reformy żydostwa polskiego*, Kraków, 1875.
- Kaleta 1998a:** Z. Kaleta, *Kierunki metodologia badań. Terminologia*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa-Kraków, 1998.
- Kaleta 1998b:** Z. Kaleta, *Nazwisko polskie w kulturze polskiej*, Warszawa, 1998.
- Kowalik-Kaleta 1983:** Z. Kowalik-Kaleta, *Strukturalistyczna a strukturalna klasyfikacja nazwisk*, Polonica, 9, 1983.
- Kowalik-Kaleta 2007:** Z. Kowalik-Kaleta, *Historia nazwisk polskich na tle społecznym i obyczajowym (XII–XV wiek)*, Warszawa, 2007.
- Laszuk 1998:** A. Laszuk, *Księgi metrykalne i stanu cywilnego w archiwach państwowych w Polsce*, Warszawa, 1998.
- Litwin 1932:** J. Litwin, *Imię nazwisko*, Łódź, 1932.
- Mayenowa 1966-1994:** *Słownik polszczyzny szesnastego wieku*, wyd. R. Mayenowa. T. I-XXII, Wrocław, 1966–1994.
- Matuszewski 1975:** J. Matuszewski, *Polskie nazwisko szlacheckie*, Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Łódź, 1975.
- Papee 1888:** F. Papee, *Liber fraternitatis Lubinensis*, MPH V, 1888.
- Polański (red.) 1993:** *Encyklopedii językoznawstwa ogólnego*, red. K. Polański, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1993.
- Rospond 1965:** S. Rospond, *Struktura i klasyfikacja nazwiska słowiańskiego na podstawie „Słownika nazwisk śląskich”*, Rozprawy Komisji Językowej WTN, 5, 1965.
- Rymut 1993:** K. Rymut, *Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych*, Warszawa.

- Rymut 1998:** K. Rymut, *Nazwiska*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa-Kraków, 1998.
- Stahl 2005:** M. Stahl, *Prawo administracyjne pojęcia, instytucje, zasady w teorii i orzecznictwie*, Warszawa 2005.
- Starościak 1978:** J. Starościak, *Prawo administracyjne*, Warszawa, 1978.
- Szymczak (red.) 1995:** *Słownik Języka Polskiego*, red. M. Szymczak, Warszawa, 1995.
- Taszycki (1924):** W. Taszycki, *Polskie nazwy osobowe*, Kraków 1924.
- Wierzbowski 2011:** *Prawo administracyjne*, red. M. Wierzbowski, Warszawa, 2011.
- Zdanowicz (red.) 1861:** *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz (i in.), wydany staraniem i kosztem M. Orgelbranda, t. 1–2, Wilno, 1861 (tzw. Słownik wileński)

Źródła internetowe

- www.sztetl.org.pl/pl/term/427,kennkarta/ dostęp z dnia 28.08.2012.
- www.susc.pl/.../historia-rejestracji-stanu-cywilnego, dostęp z dnia 27.07.2012.

Źródła prawne:

- ustawa z 1956 roku o zmianie nazwisk i imion, Dz. U. z 1963 roku nr 59, poz. 328;
- ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 r. - *Kodeks cywilny* (Dz. U. Nr 16 poz. 93 z późniejszymi zmianami);
- ustawa z dnia 25.02.1964 r. *Kodeks rodzinny i opiekuńczy* (tekst jednolity Dz. U. Nr 9, poz. 59 z późniejszymi zmianami);
- ustawa z dnia 30 czerwca 2004 r. *Prawo o aktach stanu cywilnego* (tekst jednolity Dz. U. z 2004 r. nr 161, poz. 1688);
- ustawa z dnia 17 października 2008 r. o zmianie imienia i nazwiska (Dz. U. z 2008 r. Nr 220, poz. 1414);
- ustawa z dnia 24 września 2010 r. o ewidencji ludności (Dz. U. Nr 217, poz. 1427);
- ustawa z dnia 6 sierpnia 2010 r. o dowodach osobistych (Dz. U. Nr 167, poz. 1131).

FOOTNOTES

¹ W dalszej części artykułu będzie o tym jeszcze mowa.

² Według wielu badaczy są to odimienne hipokorystyka i w takiej postaci zostały przeniesione do klasy nazwisk (Kaleta 1998).

³ *Czerniechowa* – *Cernehoucha* w XII wieku, zob. Papee 1888: 562–584, cytata za Z. Kaletą (2007: 342).